

Eszmék és elvek

HELLER ÁGNES

A sztálini legitimáció és ami utána következik

Magyarországról való kényszerű távozása óta (1978) Heller Ágnes egy ausztráliai egyetemen tanít filozófiát. Az utóbbi években több könyve jelent meg angolul, németül, olaszul és más nyelveken. Az alábbi szöveg egy készülő munka része.

Ha egy társadalmi rendszer hatvan évig fennáll, akkor felmerül a rendszer legitimitásának kérdése. Igen valószínűtlennek tűnik, hogy egy uralmi rendszer, amely saját magát identitásnak tekinti — s amelynek összefüggő folytonosságában mások sem kételkednek — ne omlott volna össze több mint fél évszázad alatt, ha csupán különböző típusú érdekek vagy félelmek tartották volna fenn. Max Weber egyik megfogalmazása szerint egy társadalmi rendszernek akkor van legitimitása, ha a népességnek legalábbis egy része mint példásat és kötelezőt ismeri el s ha a lakosság másik része nem állít vele szembe egy példásnak tekintett alternatív rendszert. Ezért nem számít hányan vannak akik egy adott rendszert legitimálnak, ha a tömegek, akik ugyan nem tekintik a rendszert példásnak, pusztán elégedetlenek. Ez különösen jellemző a különböző nem demokratikus rendszerekre, ahol az elégedetlenség nem juthat kifejezésre, legalábbis nem állandóan, és a legitimáció hiánya rejtve marad. Ha hébe-hóba kitörnek az indulatok, ezekkel az uralkodó elit könnyen el tud bánni. Következésképpen a szovjet társadalmi rend legitimálnak tekinthető akkor is, ha csak a párt vagy éppenséggel a párt vezető testületei tekintik példásnak

és kötelezőnek, de ugyanakkor nincsenek olyan tömegek, amelyek a fennálló társadalmi renddel szembe tudnának állítani egy példásnak elismert alternatívát. Ennek folytán nem beszélhetünk semmiféle legitimációs válságról a kelet-európai társadalmakban, amíg e két feltétel egyike el nem tűnik, vagy el nem halványodik. A Szovjetunióban, úgy tűnik, mind a két előfeltételnek eleget tettek, s ezért tekintendő a társadalmi rendszer legitimnek. Más kelet-európai országokban, elsősorban Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon azonban nem ez a helyzet. Nemcsak nagyon alacsony a rendszert legitimnek tekintő alattvalók száma (lényegileg magára az uralkodó elite szorítkozik), hanem a lakosság túlnyomó többségének van elképzelése egy alternatív rendről — a nyugat-európai vagy észak-amerikai liberális jogállamról —, melyet példásnak fogad el. Ilymódon a kelet-európai társadalmak — elsősorban a fent említett három — állandó, folytonos legitimációs válságban élnek. Ez Magyarországra éppúgy érvényes, mint Lengyelországra vagy Csehszlovákiára, a jelenlegi *kormány*nak nyújtott népi támogatás ellenére. Legitimáción ugyanis nem a kormány, hanem a hatalmi forma legitimációja értendő, s a magyar kormánynak azért van része viszonylag széleskörű támogatásban, mert az egyébként elvetett hatalmi formát elviselhetőbb módon valósítja meg, mint más országok.

Egy elhúzódó legitimációs válságból nem következik azonban elkerülhetetlenül a társadalmi rend összeomlása. Még ha eltekintünk is egy pillanatra a kelet-európai országok függő helyzetétől és a szovjet hadsereg jelenlététől területükön, struktúrájuk fennmaradása, ha nem valószínű is, de azért elképzelhető. Egy válság ugyanis csak akkor vezet elkerülhetetlen összeomlásra, ha a legitimáció *mindkét* pillére megrendül, azaz, ha a párttagok vagy a párt vezető testületeinek tagjai elvesztik a rend példás jellegébe vetett hitüket s a rendszert nem találják többé kötelezőnek, vagy teljesen kötelezőnek. Ez történt Magyarországon 1956-ban. Azok, akik a kínai uralkodó eliten belüli nyílt véleményeltérést csodálták és hiányolták ugyanezt a kelet-európai országokban, figyelmen kívül hagyták, hogy a kínai vezetőket — az egy Sanghai-tól el-

tekintve — sohasem fenyegette a legitimációs válság második aspektusa. A legtöbb kelet-európai ország ezzel szemben többé-kevésbé hosszú ideig jogállam volt és a lakosság kész arra, hogy a demokráciát, vagy legalább a demokráciát is, saját hagyománynak tekintse. Ezeknek az országoknak alattvalói¹ rendszerint hozzájutnak könyvekhez és információhoz a «másik világból», vannak személyes kapcsolataik és tapasztalataik is. De mi történnék akkor, ha nyíltan kifejezésre jutna a véleményeltérés a pártban vagy a párt vezetői között? Ezesetben előfordulhat, hogy a lakosság körében táplált igények egybeesnek a párt valamelyik frakciójának törekvéseivel. Ezért van az, hogy a párt tisztaságának jelszava és minden nyílt véleményeltérés kiiktatása nem egyszerűen ideológia vagy neurózis, hanem nagymértékben racionális a társadalmi rend szempontjából. Azok a kommunisták, gyakran a legbecsületesebbek, akik a párton belüli demokráciát követelik, nem értették meg saját társadalmi rendszerük logikáját.

A keleteurópai egypárt-rendszerekben a párt több funkciót tölt be. Egyik funkciója éppen a fennálló társadalmi rendszer legitimációja. A pártba azok vehetők fel, akik megfelelnek ennek a követelménynek. A termelésben, a kultúrában vagy az igazgatásban elért teljesítmény nem elég, csak a legitimációra való hangsúlyozott készség igazolja a pártba való felvételt. Ez aztán önmagában is elegendő, egyéb teljesítmények nélkül is. A párttagoknak nemcsak el kell fogadnia a fennálló rendszert, hanem hinnie is kell annak abszolút érvényességében, vagyis nem szabad egyetlen más társadalmi rendszert — akárcsak viszonylagosan is — elfogadnia. A valóságban persze nem mindig van így, de a párttagoknak úgy kell tenniük, *mintha így volna*.

Az előrebocsátottakból világos, hogy — ellentétben a fontosabb kelet-európai államokkal — a Szovjetunióban a társadalmi rend legitimáltnak tekinthető. A legitimáció típusa azonban még nem került elemzés alá.

---

¹ Az «alattvaló» kifejezést használom az «állampolgár» helyett, mivel egy (viszonylag) szabad civil társadalom és az államhoz való (viszonylag) szabad viszony nélkül nincs állampolgárság.

A szovjet társadalmi rendszert e tanulmány elején úgy jellemeztük, mint egy uralmi rendszert, amely önmagát identitásnak (vagy folytonosságnak) tekinti és amelyet mások is így tartanak számon. Ámde egyazon uralmi rendszer legitimitásának három teljesen *különböző* módja alakult ki, sőt maradt fenn máig is. A legitimáció « klasszikus » típusa mellett mindig voltak és vannak a legitimációnak kiegészítő típusai, melyeket nemcsak a Szovjetunióban, hanem korunk csaknem valamennyi önkényuralmi egypártrendszerében is alkalmaztak.

A Szovjetunió fejlődésének első szakasza politikailag egy jakobinus diktatúraként jellemezhető. Alapvető jellemzője az volt, hogy *nem tartott igényt semmiféle tulajdonképpeni legitimációra*. A pontosság kedvéért elemeznünk kell először is a hatalmon lévő párt *önigazolásának* módját, amely nem feltétlenül azonos az önlegitimációval; másodsor az uralkodó elit növekvő *közömbösségét* a népesség többségének állásfoglalásával szemben; harmadszor a *negatív* legitimáció szerepét, kiváltképp a rendszer stabilizációját megelőző korszakban.

A bolsevik párt önmagát forradalmi hatalomnak tekintette, az orosz hagyományokkal való teljes szakítás megtestesítőjének, s a hagyományos legitimitásra egyáltalában nem hivatkozott. Mindamellett kísérletet tett arra, hogy egy eltérő hagyományt alakítson ki. Az új rezsím Marxnak és Engelsnek sürgősen szobrot emelt és javasolta a szocialista mozgalom hőseinek szentelt panteon felépítését. Ez azonban a mozgalom és a győzedelmes forradalom hagyományait szolgálta, nem pedig egy társadalmi rendét. Kísérlet történt a törvényes legitimációra, amelyet azonban fel kellett adni. A bolsevikok hatalomra jutása után megjelent összes választásokon ugyanis (Alkotmányozó Nemzetgyűlés, grúziai és ukrainai választások) az uralkodó párt megsemmisítő vereséget szenvedett. Teljesen világossá vált, hogy a hatalmi rendszer a lakosság óriási többségének akarata ellenére áll fenn; a hatalomnak nem sikerült legális hatalmi bázishoz jutnia. A karizmatikus legitimáció lehetősége ugyancsak lehetetlen volt. Lenin egyáltalában nem volt karizmatikus személyiség, nimbuszát utólag teremtték meg a követői, ideológiai okokból. A paraszti

tömegek sohasem ismerték el vezérükként Lenint (különben nem szavaztak volna a szociálforradalmárookra), sőt még a munkástanácsok többsége is a mensevikek felé fordult nem sokkal a februári forradalom után. Lenin nem volt karizmatikus egyéniség talán még saját pártján belül sem: Buhárin komolyan fontolgatta ideiglenes le-tartóztatását, s az, hogy Lenin ellenfelei végül is elfogad-ták a Breszt-Litovszki békeszerződést illető javaslatát, in-kább racionális megfontolásnak tulajdonítható be, mintsem Lenin személyes varázsának. Lenin fenyegetőzése, hogy új pártot alapít, ha javaslatát nem hagyják jóvá, zsarolás volt, melyet hatalmas tekintélye fedezett, de maga a zsa-rolás ellentétben áll a karizmatikus vezérről alkotott kép-pel. A karizma hiánya nem elsősorban Lenin személyiségé-ből következett, hanem főként abból, hogy a szocialista mozgalmakból, még bolsevik változatban is, hiányzott a *Führer-elv*. Plehánov elmélete, miszerint « a nagy emberek pusztán végrehajtói a történelmi szükségszerűségnek » és ezért cserélhetők fel mindig egy másikkal, mélyen bele-gyökerezett századunk első két évtizedében valamennyi szocialista párt önszemléletébe.

Az uralkodó elit öinigazolását — itt a párt régi gárdá-járól van szó, valamint azokról, akik azért csatlakoztak a győztesekhez, mert a győzelmet önmaguk igazolásának tekintették — különböző, bár egymással összekapcsolódó elemek alkották. A párt önmagáról alkotott képe az volt, hogy ő egy világtörténelmi szükségszerűség végrehajtója, a világforradalom élcsapata, a jövő letéteményese, az orosz-orzági és másutt élő proletáriátus *igazi* érdekeinek meg-testesítője. Ez az öinigazolás nagymértékben *kötelező* volt, de nem foglalta magába ugyanakkor a társadalmi rend példásnak való elismerését. Mindenekelőtt azért nem, mert az új uralmi rendszert egyáltalán nem tekintették tartós társadalmi rendnek, hanem az eljövendő forradal-mak védőbástyájának, egy új társadalmi rend előfutárának. E tekintetben sokatmondó Leninnek az a megjegyzése, hogy az európai forradalom győzelme után Oroszország ismét fejletlen ország lesz. A volt uralkodó osztályok ki-sajátítását kivéve, minden intézkedést a « rendkívüli álla-potokra » való hivatkozással indokolták meg; a rendszert

ideiglenesnek fogták fel. A forradalom nem fejeződött be, épp csak hogy elkezdődött.

Mint már említettük, a proletáriátus objektív érdekére való hivatkozás a rezsím önigazolásának része volt. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az érdek önmagában nem legitimációs elv, még akkor sem, ha *valódi* érdekekre hivatkoznak. A tárgyalt időszakban azonban csak az önmagát igazoló párt érdeke volt reális, míg az az érdek, melyet a párt állítólagosan képviselt, egyre növekvő mértékben képzeletbeli volt. Lenin világosan beszélt; 1919-ben kijelentette: « Se szabadságot, se egyenlőséget, se *munkásdemokráciát* nem ismerünk el, ha ellentétben áll a munka felszabadulásával a tőke elnyomása alól. » 1921-ben Radek még nyíltabban fogalmazott. A munkások nem támogatnak bennünket, mondotta, « de nekünk nem szabad engedni, rájuk kell kényszerítenünk akaratusunkat ». Ez a nyelvezet a legitimizációval szembeni *közömbösségről* tanúskodik. E közömbösség ellenére a bolsevikok a proletariátusra legalább hivatkoztak és támogatásukat kérték, de (a polgárháborút kivéve) nem igényelték a lakosság többségének támogatását. A parasztság zömét, az úgynevezett középparasztokat *semlegesíteni* akarták, azaz rájuk vonatkozóan semmilyen legitimációt nem kerestek azon kívül, hogy tartózkodnak az ellenséges társadalmi erők elismerésétől.

Hogy a bolsevikok megnyerték a polgárháborút, ezt nem az új rezsím általánosan elismert legitimációjának, hanem az előző rendszer *legitimációs válságának* köszönhetnék. A béke jelszava vonzó volt a háborúba belefáradt katonának. Mégsem a béke ígérete, hanem a nagybirtok felosztása, a földreform volt az, ami igazán számított. A fehérek csapatai veszélyeztették ezt a vívmányt, mivel a régi rezsímet képviselték. A mensevikek és a szociálforradalmárok is a vörösök ügyét támogatták — nem volt világos, hogy milyen jövő várható a bolsevikok alatt, de a cári múlt jólismert volt. A nem bolsevik szocialisták nem tudhatták bizonyosan, hogy az új hatalom szétzúzza-e majd őket, de tudhatták — és tudták is —, hogy ez a sors várna rájuk a régi rendszerben. Jóllehet az új uralmi rendszer fő elemei már 1917-től jelen voltak, a rendszer csak 1921-ben teljesedett ki. A 10. pártkonferencia el-

fogadta Lenin határozati javaslatát a frakciók eltörléséről, valamint Radek javaslatát a mensevik és a szociálforradalmi párt törvényen kívül helyezéséről.

A társadalmi rend legitimálásának szüksége, legalábbis részben, a « szocializmus egy országban » programjával merült fel. Annakelőtte a proletárdiktatúra közismerten a *terror*t jelentette. A terror elve azonban nem a legitimáció elve. A meghirdetett (*nyíltan* gyakorolt) terror a nyers erőszak, ahol egyszerűen zárójelbe teszik a nép egyetértését. A « szocializmus felépítését » azonban úgy értelmezték, mint olyan *forradalmi tettet*, amelynek szüksége van a többség együttműködésére. Ennek folytán a hatalomnak *uralomként* kellett értelmeznie önmagát és a növekvő terrort nem gyakorolhatta nyíltan a továbbiakban. Történelmi részletezés helyett elegendő hangsúlyoznunk, hogy a szovjet politikai uralom a húszas években élte át első legitimációs válságát. Igaz, a párton belüli vita ezt a válságot meglehetősen eltorzítva fejezte ki, és gazdasági változásokhoz vezetett. A válság következménye a totalitárius állam létrejötte volt. A jakobinus diktatúra totalitárius despotizmussá való átalakításában az első mérföldkövet, mint láttuk, 1921-ben rakták le, az utolsót 1929/1932-ben, a kollektivizálással. A legitimációs válság végülis a legitimáció új formájában, a karizmatikus legitimációban oldódott meg.

Könnyen megérthető, miért volt a párton belüli vita a legitimációs válság eltorzított kifejezése és miért nem hatalmi harc, holott az is volt. Amikor Trockij elvetette a « szocializmus egy országban » gondolatát, ez azt jelentette, hogy folytatódjék a mindenfajta legitimáció nélküli önigazolás vonala. Trockij továbbra is ragaszkodott egyrészt a nyílt terrorhoz (Lenin életében még hangsúlyozótabban, mint Lenin maga), másrészt a párton belüli demokráciához, az uralkodó elit testületi szelleméhez. E harcok magatartás folytatásának azonban csak egy — belső és külső — permanens forradalom távlatában volt értelme. Érdekes követni Kámenyev érvelését Trockijjal szemben, aki a párton belüli demokráciát követelte: « *Mert ha most azt mondják, legyen demokrácia a pártnak, holnap majd azt mondják, legyen demokrácia a szakszervezetek-*

ben, holnapután a pártonkívüli munkások azt mondhatják, adjatok demokráciát nekünk is (...) és bizonyos, hogy akkor a parasztok miriádjait nem lehet megakadályozni abban, hogy ők is demokráciát követeljenek.» Kámenyev itt csak Zinovjev *elutasító* álláspontját fejezte ki a demokráciával szemben, amely összefüggött a párt újramozgósításával, valamint a gazdaságpolitikában az erőszakolt iparosítás programjával. Buhárin másfajta legitimitációt javasolt az életszínvonal emelése és a parasztságnak nyújtott anyagi juttatások révén. Lehetséges, hogy a tömegeknek adott bizonyos engedményekre, s következésképp bizonyos szabadságjogokra is gondolt. Sztálin hatalomvágya — kezdettől fogva — a karizmatikus legitimitáció vágyával kapcsolódott össze. Ezért volt az, hogy számára a gazdaságpolitikai döntéseknek csak másodlagos jelentőségük volt. Közvetlenül Lenin halála után Sztálin céltudatosan kialakította az elhunyt vezér karizmatikus képét.

A huszadik századi karizmatikus legitimitáció azonban a totalitárius állammal kapcsolódik össze: Sztálin karizmatikus vezetésének előfeltétele volt a totalitárius állam, s ennek megvalósítását Sztálin a legbrutálisabban hajtotta végre.

Szemelláthatóan mind Buhárin, mind Zinovjev programja a legitimitációt illetően elsődlegesen *gazdasági* jellegű volt. Itt a legitimitáció új kísérletével találkozunk, nevezetesen a szubsztanciális (tárgyi) racionalitás révén elérendő legitimitációval.

Az utóbbi időben egyes szakemberek (Konrád, Szelényi, Rigby) a kelet-európai társadalmakat úgy értelmezték, mint amelyek legitimitása teljesen, vagy legalábbis főképpen a tárgyi racionalitáson alapszik. Ez a gondolat előtűnik nagyon kétségesnek tűnik. Jóllehet ezekben a társadalmakban mind a mai napig erre hivatkoznak, ez a legitimitációnak csak egy *másodlagos formája* és nem a lényege. Mindazok (pl. a párton belüli ellenzéki csoportok a húszas években), akik megkísérelték a tárgyi legitimitációt alapulvnek megtenni, *csődöt mondtak*. Vereségük nem fogható fel merő történelmi véletlenként. Valójában ez a fajta racionalitás tételezhető ugyan, de nem gyakorolható,

legalábbis a szakemberek körében, racionális érvelési mód nélkül, illetve a formális racionalitás és a pluralizmus kiegészítő elve nélkül. A tárgyi racionalitás elve összegeztethetetlen a csalhatatlanság dogmájával, ezért a « visszaút » valamilyen formai demokráciához csak idő kérdése. Amennyiben azonban a tárgyi racionalitás csak pusztán ideológiaként szolgál a gazdasági döntések központosítására, mítosszá válik, — s a mítosznak mítoszeremtőkre, a csalhatatlanságba való hitre, más szóval vagy karizmatikus, vagy a hagyományokkal való legitimációra van szüksége. A hagyományok általi legitimáció nem volt gyakorolható a húszas évek végén: az új rendszer nem tudott semmilyen jelentős és általánosan elfogadott hagyományra hivatkozni. Csak két út maradt nyitva: vagy a tárgyi racionalitás valóságos elfogadása, ami előbb-utóbb választási úton történő, legális legitimációra vezet, vagy pedig a tárgyi racionalitás kizárólagosan mítoszként, a karizmatikus formát kiegészítő másodlagos hivatkozásként való felhasználása.

A tárgyi racionalitás eszméje Marxtól származik. Ez persze nem magyarázza meg, miért éppen ez a tétel talált széleskörű alkalmazásra, miközben más marxi tételeket elhanyagoltak. Anélkül azonban, hogy történelmi részletekbe bocsátkoznánk, nyilvánvaló, hogy a formális racionalitásba, pontosabban annak hatásosságába vetett hit, különböző okok miatt, alaposan megrendült századunk első harminc évében. Egyrészt a világ demisztifikálásának tapasztalása, másrészt a formális racionalitás óriási irracionális melléktermékei (világháború, gazdasági válságok) arra készítették az embereket, hogy a tárgyi racionalitás különböző típusait alternatív megoldásokként elfogadják: először is, a piacgazdaság felváltását a Tervgazdasággal; másodsor, a társadalmat a közösséggel; harmadszor, a formális-legális szabályozást a közvetlen cselekvéssel; s végül, a pluralizmust a homogeneitással. Fölösleges hangsúlyoznunk, hogy az alkotórészek e két típusa — különbözőképpen, különböző ideológiákkal — valamennyi totális állam jellemzője. Nemcsak Sztálin, hanem Mussolini és Hitler is büszkén hivatkozott arra, hogy megszüntette a munkanélküliséget — mindhárman « mozgósították » a lakossá-

got « nagy ipari eredményekre » (pl. az autópálya-hálózat Németországban). Azóta a « modernizálás » és a « forradalom » ideológiái meglehetősen elterjedtek, mint az egy-párt rendszerre épülő modern despotikus államok legitímizálásának másodlagos formái, — elsősorban a második világháború után, a volt gyarmatokon.

De minden párhuzamos jelenség ellenére a szovjet kísérlet volt az, amelyik teljesen megvalósította ezt a modellt. Mindenekelőtt azért, mert a bolsevik párt ideológiáját oly módon alkották meg és értelmezték, mint *magát a tudományt*, mint a társadalom egyedül igaz tudományát, mint a szocialista jövő szükségszerű bekövetkezésére vonatkozó megcáfolhatatlan ismeretek tárházát. Bár ezt az ideológiát mítoszként használták, sohasem értelmezték annak. A párt vezetői valóban hittek abban, hogy « fel vannak vértézve » az egyetlen igaz tudással, s történelmi küldetésük, hogy a társadalom « anyagát » mint nyersanyagot formálják a történelmi cél elérése érdekében, még akkor is, ha az « anyag » — azaz az ember — nem enged. Mindezt úgy értelmezték, mint a társadalom felülről való forradalmi átalakítását. Amint azonban a pártvezetők valóban a gazdasági és társadalmi átalakítás feladatával kerültek szembe, tehetetlenné váltak, s ez mindenekelőtt Leninre áll. A « tudomány » impotenssé vált, amikor alkalmazásra került a sor. Annak érdekében, hogy egy társadalmi rendszert totálissá tegyenek, a tárgyi [lényegbeli] racionalitás elvét kellett alkalmazni, de ez csak *politikailag*, nem pedig gazdaságilag és társadalmilag bizonyult racionálisnak. Az « egyetemes racionalitás » nem volt egyéb, mint kötelező hitvallás: a bevetett emberi energiák és életek rettenetes pocsékolása túltett a formális racionalitás legrosszabb lázálmain, míg az eredménynek magának *semmi* köze sem volt a kitűzött « célhoz ». Még az igazi eredményt, a hatalmas, de rosszul szervezett ipart, *sem volt hivatalosan szabad* azonosítani a tulajdonképpeni céllal. Sztálin « A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban » című művében hevesen támadta Jarsenkót, amiért az az ipari növekedést mint célt tételezte.

Mégis, a tárgyi racionalitás mint ideológia a legitímizáció másodlagos elve lett. Csak másodlagos elv lehetett, mert

akinek csak a legcsekélyebb józan esze volt, láthatta és tapasztalhatta alkalmazásának irracionalitását. A józan ész ki kellett küszöbölni, az « értelmet » ideologizálni kellett, az észlelést el kellett torzítani, hogy a misztikus lényegracionalitást mint racionalitást fogadják el. Mindezt a karizmatikus legitimáció révén érték el.

A totális állam karizmatikus legitimációval párosulva terrorisztikus totalitarizmushoz vezet. A két alkotóelem azonban nem szükségképpen egyidejűleg készül el. A. Davidson szerint Olaszország csak 1926-ban vált totalitárius állammá. A Szovjetunióban az állam már totális volt, amikor a karizmatikus legitimáció fokozatosan gyökeret vert. Sztálin halála után pedig a Szovjetunió megszűnt terror-állam lenni, de megmaradt totalitáriusnak.

Ha meg akarjuk határozni, mi is a totalitarizmus, ajánlatos elfogadni a totális fasizmus szülőapjának meghatározását. Mussolini a következőket írta: « Az állam fasiszta koncepciója mindent felölel; rajta kívül nem létezhetnek emberi vagy szellemi értékek. Így értelmezve a fasizmus totalitárius, és a szintetikus, egységes érték meghatározó fasiszta állam értelmezi, fejleszti a nép egész életét és fel-fokozza erejét. » A totalitarizmus tehát azonos a politizált társadalommal (vagyis a civil társadalom alárendelésével és kiirtásával), valamint mindennemű *elismert* pluralizmus kiiktatásával. Az értékek pluralizmusa természetesen fennállhat, de törvényen kívül áll és üldözött. A büntetés mértéke országonként és történelmi koronként változhat, de az elv ugyanaz marad.

A karizma legitimálja a totális rendszereket mindazon esetekben, amikor azok nem legitimálhatók a hagyománnyal. Hitler karizmatikus személy volt; Sztálin nem volt az, de mégis sikerült, habár kevésbé eredményesen, fokozatosan megteremtenie saját karizmatikus képét.

Karizma annyit jelent, mint egy látszólag vallásos hit egy személy *mindenhatóságában* és nem csupán felsőbbrendűségében. A mindenhatóságot nap mint nap igazolni kell azáltal, hogy a tömegeket újabb és újabb « győzelmekre » mozgósítják. Az az elképzelés, hogy állandó veszély forog fenn, amelyen csak a Führer bölcsessége és akaratereje képes felülkerekedni, a karizma szerves része.

Ha nem áll fenn valóságos veszély, pótlékokat kell teremteni. Egy fasiszta vezetőnek *szüksége van* a külső és belső ellenség elleni *háború* állandósítására. Mi több, e hitet a népnek magáévá kell tennie, s ez feltételezi a racionalitás, a józan ész és a köznapi észlelés eltorzítását. S végül: *általános félelem keltése nélkül nincsen hit.*

Amikor azonban azt állítom, hogy Lenin életművének fenntartása érdekében a terrorisztikus totalitárizmus a jakobinus terror szükségszerű következménye volt, nem arra gondolok, hogy a sztálini tömegterror hihetetlen méretei ugyancsak szükségszerűek voltak. A több, mint húsz millió ember, akit a « vezetés » pusztított el, *ennek* a vezérnek az áldozata volt, sorsuk nem magyarázható meg pusztán az adott társadalmi rendszerrel. Mindamellet a terrorisztikus-totális rendszer létrehozása a Szovjetunióban már csak azért sem történhetett meg viszonylag nagyszámú áldozat nélkül, mert a folytonos háborúnak befelé kellett irányulnia. A Szovjetunió abban az időben túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy háborút kezdjen a « külső » ellenség ellen és Sztálin okosan tette hogy nem kockáztatta kalandokban a hatalmát. Másrészt viszont Sztálin létrehozott egy rendszert amelyben egyetlen párt van. Ez az egypárt azonban *nem* terrorisztikus pártként indult. A katonai fegyelem a túlcentralizáltság, valamint annak ellenére, hogy készen állt « osztályellenségként » megbélyegzett egész társadalmi csoportok kiirtására, a párt, melyet Sztálin örökül vett át, messzemenően nem volt terror-párt. Egy ilyen pártnak lelkiismeretlen gyilkosokból kell állnia, míg a bolsevik vezetőknek, bár hajlamosak voltak tömegterrorra, voltak skrupulusaik. A bolsevik pártban nem létezett Führer-elv. [...]

A pártot át kellett alakítani. Könnyen lehetséges, hogy igaz R. Conquest koncepciója, amely szerint Sztálin már 1934-ben megtervezte a párt átalakítását engedelmes eszközzé, olymódon, hogy kiirtja vezetőinek többségét és tagságának jelentős százalékát, s hogy ezt az ötletet Hitler-től kölcsönözte, ahogyan az elbánt Röhmrel és elvbarátaival. Az effajta eljárás széleskörű elfogadtatása azonban csak tömegterrorral volt elérhető, a terror rendszeres, egymás után következő periódusaival, amelyben hisztéria

és fellélegzés váltakozott. Sztálin még azt is elhitette, hogy *mások* felelősök a terror fellángolásáért, ő maga kizárólag az enyhülést hozza... Sztálinnak sikerült majdnem az egész országba beoltani a kollektív felelősség érzését az elkövetett bűnök miatt, s így karizmatikus legitimációja az önvédelem « természetes » ösztönére is épült. Nemcsak a terror haszonélvezői magasztalták nevét, hanem az áldozatok is, akik kivégzésük előtt, a koncentrációs táborokban éhezve és megalázottan is áldották hóhérukat. S még azok is, akik gyűlölték őt, mindent személyiségének, emberfölötti gonoszságának tulajdonítottak. A karizmatikus legitimáció beteljesedett.

A karizmatikus típusú legitimációban a rendszer és a vezér legitimációja *azonos*, a vezér *maga* a rendszer szimbólikus megtestesítője. Az úgynevezett « személyi kultusz » csupán ennek az azonosságnak kifejezője. Ezért csak a terrorisztikus totalitarizmus, nem pedig a totalitarizmus mint olyan zárja ki, hogy megkülönböztessük a rendszert a vezértől.

A Szovjetunióban a karizmatikus legitimáció történelmileg elavulttá vált a II. világháborúban aratott győzelme után. Attól kezdve ugyanaz az uralmi rendszer másképpen is legitimálható lett volna, a kormányzat és a rendszer differenciálódásával, s így az elit tömegterror nélkül is kormányozhatott volna. Mi több, bizonyos szempontból tekintve a rendszer csak úgy maradhatott fenn, ha a terrorisztikus totalitarizmust pusztá totalitarizmussá alakítja át.

Ez az átalakulás azonban nem történt meg azonnal. A terror-rendszerek vagy vezérük halálával, vagy háborúban elszenvedett vereséggel tűnnek el. Hogy Sztálin utolsó éveiben örült volt-e vagy sem, titok marad. Tudjuk viszont, hogy kitartott rendszere logikája mellett, legalábbis egy történelmi pillanatig tartó habozás után. Folytatta a mesterséges válságok felidézését és a kivégzések új hullámában új meg új bűnbakokat pellengérezett ki az országon belül és kívül. Sztálin a nyugati hatalmakkal együtt felelős volt a hideg-, és Kínával együtt a koreai « meleg » háborúért, terror-rendszereket teremtett a megszállott területeken, ismét milliókat küldött táborokba és újra kezd-

te hű gárdájának kivégzését. Ez utóbbi sokatmondó álláspontunk szempontjából. A « jezsovszina » óta Sztálin soha sem veszélyeztette legközelebbi munkatársait, hiszen azok az ő teremtményei voltak. Lehetséges, hogy a viselkedésében beállott váratlan változás a háború után bekövetkezett *rejtett legitimációs válságnak* volt köszönhető. Sztálin környezete talán érezte az idők változását és megkísérelte eltörölni a rendszer és vezére közti *teljes* azonosítást. A XIX. pártkongresszus összehívása, amelyen Malenkov tartotta a fő beszámolót, alátámaszthatja a fenti tételt. Mindamellett a szovjet történelem második legitimációs válsága csak Sztálin halála után vált nyilvánvalóvá. Ebből a szempontból fontos lenne tudnunk, vajon megölték-e vagy természetes halállal halt meg.

A terrorisztikus totalitarizmus Sztálinnal együtt meghalt. Nem azért, mert senki sem volt alkalmas a karizmatikus vezér szerepére, hanem azért, mert még Sztálin életében fölöslegessé vált. A gyászaborult ország fellelegzett.

Hruscsov levonta a helyzetből fakadó nyilvánvaló következtetéseket, megszüntette a belső és külső háborúkat. A táborok foglyai kiszabadultak, s az enyhülés politikája kezdetét vette. A tömegterrorral való nyílt szakítás érdekében le kellett rombolni a karizmatikus vezér képét. Csak akik soha nem éltek totális államban, azok nem mérik fel, mekkora szimbólikus jelentősége volt annak, hogy Sztálingrád nevét megváltoztatták és a « nemzet atyjának » múmiáját eltávolították a mauzóleumból.

A legitimáció karizmatikus típusát így tehát elvetették. Az a *negatív* legitimáció, amelyet a lenini jakobinizmus idejéből ismerünk, ugyancsak lehetetlenné vált. Ez nemcsak a Sztálinnal való szakítást jelentette volna, hanem azzal az egész uralmi rendszerrel is, amely Sztálin karizmájának jegyében működött. Ez sokkal inkább *bevezetés* lett volna egy *új* uralmi rendszerhez, amely ellentmondott az uralkodó csoport érdekeinek (beleértve Hruscsovot is). Igaz, akadt azért olyan kommunista vezető is, itt elsősorban Nagy Imrére gondolunk, aki tovább ment Hruscsovnál, nevezetesen abban, hogy elfogadott egy új, a nép-szuverenitáson alapuló uralmi rendszert.

Hruscsov kísérletező elme, az állandó változások híve volt. Ha különböző kísérleteit és terveit tekintjük, világossá válik, hogy még legostobább ötletei is valahogyan a tárgyi racionalitás megvalósítását célozták. Legfőbb törekvése az volt, hogy túlszárnyalja a legfejlettebb kapitalista országokat az egy főre eső termelés tekintetében, s így elérje a kommunista ígéret földjét. Ennek a pontos dátumát is megjósolta. Hruscsov több terméket ígért a személyes fogyasztás számára, magasabb életszínvonalat, terveket kovácsolt a mezőgazdasági termelés gyors növelésére, s Amerikában a tervező elme felsőbbrendűségével büszkélkedett. A szovjet történelemben másodszor akarta valaki a tárgyi racionalitást a legitimáció fő típusának megtenni. S ugyanazon okokból ez másodszor is csütörtököt mondott.

Csaknem minden vezető rétegnek van annyi esze, hogy megoldja legitimációs válságát, ha az egyáltalában megoldható. A hatvanas évek Szovjetuniójának esetében azonban ez a feladat nem is kívánt egy kiemelkedő elmét. A pártvezetők szilárd hite abban, hogy a *hagyomány* révén joguk van a hatalomra, soha sem ingott meg. A párt fél-évszázada uralkodott az országon s megteremtette azt a társadalmi-gazdasági struktúrát, amely teljesen megfelelt uralmi rendszerének. Az egymást követő kivégzési hullámok következményeképp nem maradtak politikai ellenérek a színen. Uralmuk alatt aratta az Orosz Birodalom legnagyobb győzelmét a napóleoni háború óta, s vált fokozatosan szuperhatalommá, az Egyesült Államok egyenrangú partnerévé, melynek döntő szava van a világ sorsának eldöntésében, és melynek befolyási övezete egyre növekszik. Így hát nem csoda, hogy a *hagyományokkal* való önlegitimáció a szovjet vezetők számára *természetesnek* tűnt.

Az új legitimáció két hagyomány — az orosz (nemzeti) és az 1917 óta tartó szovjet uralom hagyományának — kombinációja.

A nacionalista nagyorosz eszme újbóli bevezetését, mint a legitimáció másodlagos formáját, már Sztálin kezdeményezte. Történelem-szemléletében azonban a nagy diktátorok és « modernizálók » alakja paradigmaticus volt, ön-

maga karizmatikus szerepének ősi orosz előfutáraiként szerepeltek: Rettegett Iván, Nagy Péter, a hadvezérek és a hódítók, akikkel azonosította önmagát. A régi hagyományokon alapuló új legitimációban nagyobb hangsúlyt nyer a nemzet és a birodalom, s helyet kap a régi uralkodó elit « felelősségteljes része ».

A hagyományokon alapuló legitimáció azonban elsősorban a szovjet hagyományra hivatkozik. A nacionalista hagyomány ápolása ugyanis veszélyes lehet, mert felzaklathatja a nem orosz nemzeteket, s ez a veszély egy sok nemzetiségű országban nem kerülte el a vezetők éberségét.

Az uralmi rendszer csak akkor hivatkozhat a szovjet hagyományokra mint legitimációs forrásra, ha magát folytonosságnak tekinti. A pártvezetés erőteljes ellenállása Hruscsov desztalinizálási politikájával szemben nem az uralkodó réteg « sztálinista » hitvallásának vagy hajlamának tulajdonítható. Mint említettük, a terrorisztikus totalitarizmus Sztálinnal együtt meghalt, már elavult Sztálin halála előtt, és senki sem tudta vagy akarta újból bevezetni. Fontos érdekek fűződtek ahhoz a közösen hozott elhatározáshoz, hogy Sztálin kormányzati módszereit eltemetik: mindenki jobban szereti, ha ágyban hal meg, mint ha kínozzák, felakasztják vagy agyonlövik. A desztalinizálás hevesége, a múlt bűneinek felhánytorgatása azonban a hagyományra hivatkozó legitimációt fenyegette, kérdésessé tehetette a vezetők uralomra való jogát. Ezért kellett szakítani a XX. kongresszus örökségével, jóllehet a XX. és a XXII. kongresszus a múltbeli bűnökről szólva korántsem tárta fel mindazt, ami valójában történt. De még ez a csekély rész is több volt, mint amit a hagyományon alapuló legitimáció elviselhetett. Az önlegitimáció és a tulajdonképpeni legitimáció céljából az uralkodó csoportnak pontot kellett tennie történelemkönyvében a Sztálinfejezet végére, hogy új lapot nyisson, ki kellett irtania Sztálint a « nép emlékezetéből ». Ezt el is érte.²

---

² Amikor Jevtusenko hét évvel ezelőtt fiatalokkal találkozott, egy hevenyészett körkérdést intézett hozzájuk Sztálin áldozatainak számát illetően. Azt a választ kapta, hogy valószínűleg több ezren is lehettek.

A hagyománnyal való legitimáció *konzervatizmust* jelent és ez valóban jellemző a mai Szovjetunióra, ahol « gerontokrácia » uralkodik. Mindennemű korábban engedélyezett társadalmi és gazdasági kísérletet betiltottak. Még a legkisebb változást is elvetik, sőt, a beígért reformokat sem hajtják végre. A kultúra teljesen megmerevedett, a családi élet és a nevelésügy is régimódi. Az állam természetesen nem vesztette el totalitárius jellegét, a pluralizmus nem nyert polgárjogot, de ezt a hagyományt is meg kellett újítani, mert a « kivételes állapotra » való hivatkozás egy hagyományra alapuló legitimációban lehetetlenné vált.

Mi a titka annak, hogy a szovjet vezetők tradicionalizmusra bevált? A válasz az, hogy a Szovjetunió jelenlegi uralmi rendszere valójában hagyományos, és mint ilyen elfogadott.

Közhely, hogy Oroszországban sohasem volt demokratikus rendszer. De voltak közvetlen és képviseleti demokráciáért harcoló mozgalmak. Fölösleges mondanunk, hogy ezeket az erőket Sztálin alatt egymásután kiirtották. Kihaltak azok a szülők, akik az uralom alternatív képét közvetíthették volna gyermekeiknek. A hatóságok szeszélyes döntéseinek szó nélkül való tudomásul vétele, a felszentelt uralkodó mítosza, a gázságok passzív türelemmel való elviselése, a megváltoztathatatlan sorsba vetett hit, mászóval, a jobbágység viselkedési típusai mélyen belegyökereszktek egy olyan népességbe, amelyet évszázadokon át tartó autokratikus uralom formált. Ezeket a megszokott viselkedésmódokat csak meg kellett erősíteni, hogy a meglehetősen fiatal demokratikus minta teljesen feledésbe merüljön. Még akik tudatában vannak annak, hogy a demokrácia az uralom alternatív rendszere lehetne, még azoknak sincs többé *társadalmi képük* arról, hogy mit jelent valóban a demokrácia. Az összes szokásokat, magatartásokat, készségeket, sőt még a nyelvezetet is a totalitarizmus teremtette, s a mindennapi életben az emberek második természetévé vált. A dolgok állásával való tényleges elégedetlenség nem mond ellent annak a sajnálatra méltó ténynek, hogy a rendszer « természetessé » vált elnyomott alattvalói számára. Ez részben még a « disszi-

densek » magatartására is jellemző, akiknek egy jórésze hisz a régi orosz életforma felsőbbrendűségében a nyugati dekadenciával szemben, megveti a demokratikus módszereket, a civilizált magatartás szabályait, a formális racionalitást, a katasztrófa és megváltás kategóriáiban gondolkodik stb. Ebből is látható, milyen nehéz kigyógyulni bizonyos társadalmi bajokból.

A legitimációnak a kelet-európai országokban kialakult típusai úgy foghatók fel, mint a szovjet modell miniatürizált utánezatai, időrendi eltolódásokkal és különböző változatokkal. Mindamellet van egy el nem hanyagolható alapvető eltérés. Némelyik kelet-európai országban — mindenekelőtt Lengyelországban, Magyarországon, később Csehszlovákiában — a legitimáció tömegbázisa sohasem volt olyan széles, mint a Szovjetunióban. Sztálin haláláig nagyjából megegyezett a párttagok körével; azóta azonban egy fontos változás figyelhető meg. Már említettük, hogy a párttagság egyik legfőbb funkciója a rendszer legitimálása, párttagok azok lehetnek, akik vakon bíznak a rendszerben, azt példásnak és kötelezőnek fogadják el. A kelet-európai országokban azonban mindez elveszítette funkcióját. A pártba való belépés pusztá formalitássá lett és részben enyhe nyomás hatására, részben érdekből történik. A párttagsági könyv megnyitja a kapukat a kivételezett, vagy legalábbis meglehetősen jó állások felé anélkül, hogy az illető magasszintű szakmai képesítéssel rendelkezne. A taggyűlés az egyetlen hely, ahol — még ha szűk korlátok közé szorítva is — a nyilvános vita megengedett vagy eltűrt. Ennek következtében a közvélemény befolyásolásának szándéka is oka lehet annak, hogy valaki belép a pártba. A párttagok *magánvéleménye* azonban egyáltalán nem különbözik a pártonkívüliekétől. A vezetők ezzel tökéletesen tisztában vannak, ezért van az, hogy egyre inkább csak a párttagok *nyilvános* szereplésével törődnek. Mi több, ezért nem használják többé a párt egészét, mint a legitimációt szolgáló testületet. Ilymódon az önlegitimáció azonosult a vezető funkcionáriusok, bürokraták és a legmagasabb szintű « technokraták » egyrészének legitimációjával.

A kelet-európai modell és a szovjet paradigma közti különbség második vonása az, hogy Kelet-Európában a nacionalizmus, a nemzeti hatalom és méltóság sohasem válhatott a másodlagos legitimáció forrásává. Voltak ugyan kísérletek erre, de ezt a megszállott országok lakossága elutasította. Csak Romániában tett szert viszonylagos sikerre, az egyetlen olyan kelet-európai országban, amelyik játssza a látszólagos függetlenség játékát s amelyik sohasem adta fel a totalitarizmus némely « mussolinista » vonását.

Némely kelet-európai ország törvényeken alapuló, pluralista államot hozott létre a második világháború után, noha a Szovjet Hadsereg jelenléte és a hatalmi egyensúlyba való közvetlen beavatkozásai korlátozták cselekvési szabadságukat. Sztálin terve szerint ezeknek a rezsimeknek terrorisztikus-totalitárius államokká kellett átalakulniuk. Az általa kijelölt mini-Sztálinok művi karizmája csupán visszfényei az övének; bármelyiküket bármikor elbocsáthatta, börtönbe vethette vagy kivégeztethette. S még a kizaklatperek is a szovjet titkosrendőrség fabrikálta. Nem volt hitelük még a társgyilkosok előtt sem, akik tudták, hogy ők nem számítanak, hogy csak szerepet játszanak egy drámában, amelynek eredetijét másutt őrzik. A terrorisztikus totalitarizmus e tekintetben is meghalt Sztálinnal: Magyarországon egy csapásra, más államokban fokozatosan. A legitimációs válság azonban nem volt megoldható.

Magyarország — egy ideig, az 1956-os forradalom leverése után — megismételte az öngazolás lenini modelljét. A Kádár-kormány első időszakában *negatív legitimációt* használt. Állandóan az előző kormány legitimációs válságára hivatkozott (a « Rákosi-klikk » és az « ellenforradalom » bűneire), s ezeket a hivatkozásokat nyílt terrorral párosította. A legitimáció akkori uralkodó típusának átalakítása hagyományokra hivatkozó legitimációvá minden kelet-európai országban leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Az egyetlen hagyomány, amelyre az uralkodó körök hivatkozhattak, nem a sajátjuk, hanem a Szovjetunióé. Ezért kellett egyidejűleg elfogadni és vállalni a szovjet párt « vezető szerepét » és « a szocializmushoz vezető nemzeti utat ». A kettő közti szakadékot csak nagyarányú

tiszta pragmatizmussal lehet áthidalni. Az uralkodó réteg természetesen ragaszkodik vezető szerepéhez, de ha felmerül, hogy milyen jogcímen, akkor erre nem lehet őszintén válaszolni.³ A « világ megosztottságára » mint *tényre*, a szovjet jelenlét *szükségességére*, a « rendre » mint olyanra való hivatkozás, azaz az érdekek azonosítása a fennálló renddel: a növekvő pragmatizmus alkotóeleme és része. A védekező és bizonytalan öngazolás következtében az uralkodó csoportnak másodlagos legitimációkhoz kell folyamodnia. Magyarországon a pragmatizmust a tárgyi racionalitás jól ismert orvossága egészíti ki. A Hruscsov által kinevezett kormány soha sem tudott teljesen megszabadulni öröksége bélyegétől.

A tárgyi racionalitás hivatkozási rendszere azonban szükségképpen csődöt mond. Ha túl akar jutni az önlegitimáció korlátain, akkor újból be kell hoznia a formai racionalitást, egyfajta pluralizmust s végül el kell viselnie az uralmi rendszer átalakulását. Ha erre nem hajlandó (mert hogy ez az uralkodó réteg uralmának feladását jelentené, ami lehetetlen), akkor a tárgyi racionalitás a kormányzat pragmatizmusának pusztá megideologizálását szolgálhatja csak. S időnként a nem-legitimált erőszak meztelen és brutális mutogatásával és használatával kell párosulnia, ismét csak pragmatikus alapon. Kelet-Európában tehát a legitimációs válság nemcsak azért állandósult, mert a lakosságnak van elképzelése egy alternatív,

---

³ Természetesen itt nagy általánosságban szólunk. Vannak vezetők, akik elég cinikusak ahhoz, hogy csak saját privilegizált helyzetükre gondoljanak; vannak bürokráták, akik készek minden lehetséges rendszert kiszolgálni és vannak hívők, akik szívükben lojálisak maradtak a szocializmus ügyéhez, némelyikük nem is azonosította a szocializmus fennálló formáját az « ideállissal ». Ezeket a személyes különbségeket azonban egy szociológiai magyarázatban zárójelbe kell tennünk.

egszersmind példásnak tekintett uralmi rendszerről, hanem azért is, mert az uralkodó réteg képtelen kidolgozni saját legitimálásának jelentősséggel és kötelező erővel rendelkező formuláját s nincs olyan párt, amely ezt magáévá tenné és a nyilvánosság előtt képviselné.

(Angolból fordította Varga Iván)

Utóirat 1980 szeptemberében

1979 nyarán írott tanulmányomban (melynek az itt közölt írás rövidített első fejezete) a kelet-európai társadalmakat totalitárius rendszereknek írtam le. Meghatározásom szerint totalitárius az a rendszer, mely törvényen kívül helyezi a pluralizmust. Bár pluralizmus többé-kevésbé *létezik* minden kelet-európai államban, az alternatív eszméket, ideológiákat és cselekvési módokat képviselő erők törvényen kívül élnek és működnek, legfeljebb *megtűrtek*, de sosem *elismertek*. Ahhoz, hogy ne tűrjék meg őket, azaz, hogy fő képviselőiket perbe fogják, internálják vagy megfenyítsék, nem kell új törvényeket hozni, még be sem kell zsenge intézményeiket tiltani; elnyomásuk pusztán politikai döntés, adminisztratív intézkedés kérdése. A független szakszervezetek engedélyezése Lengyelországban ehhez képest *fordulatot* jelent. Itt ugyanis egy alternatív (párttól független) társadalmi erő jogi elismeréséről, törvénybeiktatásáról van szó. Az a pillanat, mikor a Szejm *megszavazta* a független szakszervezetek létesítését, végetvetett a társadalom totalitárius szerkezetének. Függetlenül attól, hogy mit hoz a jövő, függetlenül attól, hogy el fogják-e nyomni a későbbiekben a pluralizmus ezen első formáját, a tény maga szimbolikus, mert *precedens*. Lehet-e detotalizálni a kelet-európai társadalmakat? Elméletileg erősek a kétségeim, érzelmileg nagyok a hiteim. Akárhogy végződik a mérkőzés ebben a szakaszban, bizonyos, hogy hosszú lesz. Az orosz munkásmozgalom annakidején Lodz-ból indult el.

H. Á.